Մերձավոր Արևելքի ապաքրիստոնեացումը

ԱՌՎԱԿ կենտրոնի մեկնաբանությունը, 14.06.2025[1]

Սեղմագիր

Մեկնաբանությունը վերլուծում է Մերձավոր Արևելքի ապաքրիստոնեացման գործընթացը՝ որպես աշխարհաքաղաքական վերափոխումների առանցքային հետևանքներից մեկը, վերափոխումներ, որոնք սկիզբ են առել 2003 թվականին ԱՄՆ-ի Իրաք կատարած ներխուժումից: Դիտարկվում է Արևմտյան ինտերվենցիայի փարիմաստ ազդեցությունը միջկրոնական հավասարակշռության և արմատական իսլամադավան շարժումների ուժեղացման վրա: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում Իրաքում, Սիրիայում, Եգիպտոսում, Սաուդյան Արաբիայում և Թուրքիայում քրիստոնյա համայնքների վիճակի փոփոխությանը, ինչպես նաև Լեռնային Ղարաբաղում լիակատար հայաթափմանը և, հետևաբար, ապաքրիստոնեացմանը, ինչպես նաև քրիստոնյաների զանգվածային արտագաղթի պատճառներին:

Բանալի բառեր. ապաքրիստոնեացում, Մերձավոր Արևելք, աշխարհաքաղաքականություն, իսլամականություն, քրիստոնեական համայնքներ, արևմտյան ինտերվենցիա, կրոնական անհանդուրժողականություն:

1. Ներածություն

Մերձավոր Արևելքում աշխարհաքաղաքական վերաբաշխման գործընթացները, որոնք սկիզբ էին առել 2003 թ. մարտին ԱՄՆ-ի կողմից Իրաք ներխուժմամբ, հանգեցրին բազմաթիվ անկանխատեսելի հետևանքների: Առավել նշանակալի և մտահոգիչ արդյունքներից մեկը տարածաշրջանի ապաքրիստոնեացման աճող երևույթն էր: Հակասական է, որ Արևմուտքի «*նոր խաչակրաց արշավանքը*», որն իրականացվում էր «*գլոբալ իսլամական ահաբեկչության դեմ պայքարի*» կարգախոսներով, իրականում խախտել է կրոնական հանդուրժողականության և միջկրոնական բազմակարծության ավանդական հավասարակշռությունը: Դա հանգեցրեց հակաքրիստոնեական գաղափարախոսությանը միտված արմատական իսլամիստական շարժումների ակտիվության կիզակենտրոնի տեղափոխմանը Կենտրոնական Ասիայից (օրինակ՝ Աֆղանստան, Պակիստան) դեպի Առաջավոր Ասիա:

Տարածաշրջանի՝ Արևմուտքի կողմից նախաձեռնված վերակազմակերպման երկրորդ ալիքը, որը հայտնի է որպես «*Արաբական գարուն*», նույնպես ոչ պակաս տարիմաստ հետևանքներ ունեցավ: Մերձավոր Արևելքի և Մաղրիբի «*ավտորիտար արաբական երկրների*» հայտարարված ժողովրդավարացման փոխարեն այն հանգեցրեց դրանց խորը ապակայունացմանը և իսլամական մեծամասնության անհանդուրժողականության սրմանը փոքրաթիվ քրիստոնեական խմբերի և համայնքների նկատմամբ:

[1] Նյութի բնօրինակը (ռուս.) հրապարակվել է մեր կայքէջում 21.06.2025 թ.:

2. Պատմական համատեքստ և նախահինտերվենցիոն իրավիճակ

Մինչ Արևմուտքի ակտիվ միջամտությունը Մերձավոր Արևելքի անվտանգության ճարտարապետությանը, իսլամական ժողովրդավարությունները (Թուրքիա, Լիբանան), միապետությունները (Սաուդյան Արաբիա, ԱՄԷ և այլն), աստվածապետական (Իրան) և ավտորիտար վարչախմբերը (Իրաք, Սիրիա, Եգիպտոս և այլն) համեմատաբար արդյունավետորեն աջակցում էին կրոնական բազմակարծությանը: Սա համապատասխանում էր Մերձավոր Արևելքի ավանդական մոդելին՝ մահմեդական և քրիստոնեական համայնքների փոխլրացման և խաղաղ գոյակցության հոլովույթին այն տարածքում, որտեղ ծնվել են, այսպես կոչված, «*Աբրահամյան պաշտամունքները*»:

Մինչև Արևմուտքի արմատական միջամտությունը Մերձավոր Արևելքում գրեթե ոչ մի հակամարտություն, լինի դա միջպետական առճակատում, թե քաղաքացիական պատերազմ, գործնականում չի շոշափել քրիստոնեական համայնքների շահերը: Այս համայնքները, լինելով առավելագույնս ապաքաղաքական, նախընտրում էին նորմալ հարաբերություններ կառուցել գործող համակարգերի հետ և հարմարվել դրանց քաղաքական վերափոխումներին: Օրինակ, Իրանում իսլամական հեղափոխությունը (1979 թ.) գործնականում գրեթե չանդրադարձավ քրիստոնյա փոքրամասնությունների (հայեր, ասորիներ, վրացիներ) հիմնարար իրավունքների և ազատությունների վրա: Չնայած նոր հոգևոր կարգը նպաստեց քրիստոնյա բնակչության զանգվածային արտահոսքին, դա ավելի շատ պայմանավորված էր աշխարհիկ համակարգի վերացման իրենց մերժմամբ, քան նպատակային հալածանքներով: Նմանատիպ շարժառիթն արտագաղթի է մղել նաև զգալի թվով մահմեդականների, տարբեր հաշվարկներով՝ 2–5 մլն իսլամադավան իրանցիների:

Իրաքում և Սիրիայում բաասական վարչախմբերը (1960-ականներից), դավանելով պանարաբիզմի և արաբական սոցիալիզմի գաղափարախոսությունը, ձգտում էին չխախտել փխրուն հավասարակշռությունը քրիստոնեական համայնքների հետ հարաբերություններում՝ գիտակցելով դրանց էական նշանակությունն իրենց երկրների տնտեսական և ֆինանսական զարգացման գործում: Եգիպտոսի և Թուրքիայի քրիստոնյաները նույնպես վայելում էին իշխանությունների բավականին հանդուրժողական քաղաքականությունը և հասարակության բարեհաճ վերաբերմունքը՝ հաշվի առնելով նրանց ձգտումները դեպի արևմտյան աշխարհիկ քաղաքակրթական մոդելը և ագրեսիվ քաղաքական իսլամի այն ժամանակվա թույլ դրսևորումները: Առավել հարմարավետ էր փոքր քրիստոնեական համայնքների դիրքն արաբական միապետություններում (ԱՄԷ, Քուվեյթ և այլն), որտեղ քաղաքական կայունությունը և

իշխանության ուժեղ ուղղահայացը քրիստոնեական համայնքներին պայմաններ էին ապահովում ժողովրդագրական աճի և բարեկեցության համար:

Կրոնական անհանդուրժողականության ամենամեծ խնդիրներն իր վրա զգացել է Լիբանանը, որտեղ քաղաքացիական պատերազմի (1975–1990 թթ.) արդյունքում տասնյակ հազարավոր քրիստոնյաներ, հիմնականում՝ մարոնիտներ, ենթարկվել են ներքին տեղահանության, զրկվել ունեցվածքից, ենթարկվել բռնության: Սակայն սխալ է լիբանանյան իրադարձությունները դիտարկել քրիստոնյաների հանդեպ անհանդուրժողականության հողի վրա բռնկված կրոնական առճակատման լույսի ներքո: Դա հակամարտություն էր տարբեր կուսակցությունների և էթնո-դավանական խմբերի (մարոնիտ քրիստոնյաներ, շիաներ, դրուզներ, տեղական սուննի կլաններ, պաղեստինցի վերաբնակներ, սիրիական ուժեր) միջև, որոնք ձգտում էին վերահսկել երկրի քաղաքական իշխանությունը և ֆինանսատնտեսական ռեսուրսները: Լիբանանի քրիստոնյաներն այդ վերաբաշխման լիիրավ մասնակիցներն էին՝ իրենց վրա լիարժեք զգալով «*բոլորի դեմ պատերազմի*» ծանրագույն հետևանքները:

3. Քրիստոնյա բնակչության արտահոսքի դինամիկան մինչև 2003 թվականը

Մերձավոր Արևելքի երկրների վիճակագրական տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ 20-րդ դարի վերջին տարածաշրջանի երկրների մեծ մասի քրիստոնեական համայնքները վայելում էին քաղաքական համակարգերի բարեհաճությունը: Ընդհանուր առմամբ, ընդունված քաղաքացիական իրավունքներից բացի, նրանք ունեին մասնակի ներհամայնքային իրավական և վարչական ինքնավարություն (Իրան), քվոտավորված ներկայացվածություն օրենսդիր և գործադիր իշխանություններում (Լիբանան, Իրան) և հաստատութենականորեն պաշտպանված էին «*տիտղոսավոր*» իսլամական խմբերի ոտնձգություններից:

Վիճակագրությունը վկայում է, որ այդ ժամանակահատվածում Մերձավոր Արևելքից դեպի Արևմուտք (Արևմտյան Եվրոպա, ԱՄՆ) քրիստոնյաների արտահոսքի դինամիկան այնքան էլ չէր տարբերվում հետխորհրդային քրիստոնեական երկրներից, Արևելյան Եվրոպայից և Լատինական Ամերիկայի պետություններից նույն ուղղությամբ բնակչության տեղաշարժի ցուցանիշներից: Սա ցույց է տալիս Մերձավոր Արևելքի քրիստոնյաների արտահոսքի դրդապատճառների առավելապես ապաքաղաքական բնույթը՝ կապված սոցիալ-տնտեսական և ավելի առաջադեմ մտավոր-քաղաքակրթական միջավայրում հաստատվելու նրանց մտադրության հետ: Նշված

ժամանակահատվածում առանձին երկրներից քրիստոնյաների ազդակային արտահոսքը պայմանավորված էր տարածաշրջանային պատերազմների և քաղաքացիական դիմակայությունների պատճառով անվտանգության պակասով (1975–1990 թթ. Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմ, 1980–1988 թթ. Իրան-Իրաքյան պատերազմ, 1990 թ. իրաքյան բանակի ներխուժումը Քուվեյթ և այլն): Այսպիսով, անհնար է խոսել տարածաշրջանում քրիստոնյաների նկատմամբ նպատակաուղղված հալածանքների մասին, որոնք պայմանավորված են կրոնական անհանդուրժողականությամբ և իսլամական գաղափարախոսության գլոբալ արմատականացմամբ՝ մինչև 21-րդ դարի սկիզբը:

4. Ապաքրիստոնեացումը 2003 թվականից հետո. երկրների գործերի փաթեթները

Գլոբալ արմատականացման և, որպես հետևանք, ապաքրիստոնեացման ուժեղացման պայմանական մեկնարկային կետը կարելի է անվանել 2003 թվականին Արևմտյան կոալիցիայի կողմից Իրաք կատարած ներխուժման ամսաթիվը: Սադամ Հուսեյնի վարչախմբի տապալումը, որը համարվում էր արաբական աշխարհում աշխարհիկության հենասյունը և Մերձավոր Արևելքում աշխարհաքաղաքական վերափոխումների գերիշխող գործոն համարվող քաղաքական իսլամի ձևավորման ճանապարհին գլխավոր զսպող գործոնը, տարիմաստ է, բայց նպաստեց իսլամիզմի աճին: Ս. Հուսեյնը «Ալ-Քաիդայի» հիմնական թշնամիներից մեկն էր, սակայն հենց նա դարձավ Արևմուտքի գլխավոր հարձակման թիրախը:

Միասնական աշխարհիկ Իրաքի փաստացի փլուզումը ոչ միայն չկարողացավ զսպել իսլամիզմի աճը, այլև հող նախապատրաստեց առավել արմատական իսլամական խմբավորումների ի հայտ գալու և ողջ Մերձավոր Արևելքում ջիհադի գաղափարների տարածման համար: Իրաքը նպաստավոր միջավայր դարձավ «*համիսլամիստական հրեշին*» դաստիարակելու համար՝ ՆԱՏՕ-ի ագրեսիայի հետևանքով առաջացած արևմտյան քաղաքակրթության հանդեպ ատելության, բնակչության սոցիալական աղետալի վիճակի և զենքի աննկատ զինանոցների պատճառով: Այս պայմաններում օրինաչափ դարձավ ԻԼԻՊ-ի նման կազմակերպությունների ի հայտ գալը, որոնք հիմնված էին բանակային կադրերի և գաղտնի կառույցների աշխատակիցների վրա, որոնք նոր գաղափարական հոլովույթ էին փնտրում հակաարևմտյան ռևանշիզմի համար:

4.1. Իրաք

Իրաքի քրիստոնեական համայնքները մեծ վտանգի տակ են հայտնվել ոչ միայն իսլամիստական զինված խմբավորումների ուղղակի հարձակումների, այլ նաև հասարակական միջավայրում մթնոլորտի ընդհանուր փոփոխության և նախկինում հանդուրժողականություն ցուցաբերած գերակշռող մահմեդականների կողմից անբարյացակամ վերաբերմունքի տարածման պատճառով: Արձանագրվել են տեղի մահմեդականների կողմից քրիստոնյա բնակչության թալանի և ահաբեկման դեպքեր: Մշտական վտանգի, հասարակական անառողջ միջավայրի, սոցիալական ծանր պայմանների և հեռանկարների անորոշության պայմաններում քրիստոնեական խմբերի արտահոսքն Իրաքից կանխորոշված էր: Բաց աղբյուրների տվյալներով՝ մինչև Պարսից ծոցի առաջին պատերազմը (1990–1991 թթ.) Իրաքում հաշվվում էր մինչև 1,5 մլն քրիստոնյա (խալդո-ասորիներ, կաթոլիկ ասորիներ, Արևելքի ավանդական ասորական եկեղեցու հետևորդներ, հայեր և այլն): 2003 թվականին Արևմտյան կոալիցիայի Իրաք ներխուժման նախօրեին նրանց թիվը կրճատվել է մինչև 800.000 մարդ: Մինչև 2024 թվականը իրաքցի քրիստոնյաների ընդհանուր թիվը կազմում էր ոչ ավելի, քան 250.000 մարդ: Մոտ 500.000 մարդ լքել է Իրաքը միայն ԻՊ ահաբեկչական գործունեության առաջացման և ծավալման շրջանում (2014-ին՝ 125.000): Վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ նույնիսկ ԻԼԻՊ-ի վերացումից հետո Իրաքից քրիստոնյաների արտահոսքի տեմպերը չեն նվազել: Արտահոսքի դինամիկան վկայում է, որ 5-10 տարի հետո արաբական այս երկրի տարածքում քրիստոնյա բնակչություն գրեթե չի մնա: Վերջին տարիներին այնտեղ զոհվել է 2000 քրիստոնյա (ներառյալ 17 քահանա) և ոչնչացվել Բաղդադի և Մոսուլի շուրջ 70 տաճար:

4.2. Սիրիա

Նմանատիպ իրավիճակ է նաև հարևան Սիրիայում, որտեղ քրիստոնեական համայնքների ներկայությունը պատմական խոր արմատներ ունի: Միայն 2013-ին քաղաքացիական պատերազմից ծվատված երկրում կրոնական ատելության հողի վրա սպանվել է մոտ 1200 քրիստոնյա, ավերվել և թալանվել է ավելի քան 60 եկեղեցի: Տարբեր դավանանքների շուրջ 500.000 քրիստոնյաներ (հայեր, քաղկեդոնացի սիրիացիներ, կաթոլիկներ, նեստորականներ և այլն) լքել են Սիրիան: Բաշար ալ-Ասադի վարչախմբի տապալումից և իսլամիստական գաղափարներով դաստիարակված ավազակախմբերից կազմված ընդդիմադիր կոալիցիայի իշխանության գալուց հետո Սիրիայի քրիստոնյաների համար իրավիճակն ավելի է բարդացել, իսկ նրանց անվտանգության հարցը գոյութենական բնույթ է ստացել:

4.3. Եգիպտոս

Միջազգային իրավապաշտպան կազմակերպությունների տվյալներով՝ 2013-ին Եգիպտոսը լքել է մոտ 13.000 ղպտի քրիստոնյա, որոնք ավանդաբար համարվում էին պետության կողմից հասարակության հատուկ պաշտպանվող հատված: Սակայն նրանց վիճակը արմատապես բարդացավ դրանից մեկ տարի առաջ երկրում «*Մահմեդական եղբայրներ*» իսլամական արմատական կուսակցության իշխանության գալուց հետո, որը սերտորեն համագործակցում էր ԻԼԻՊ-ի հետ: Ղպտի քրիստոնյաների ինտենսիվ արտահոսքը շարունակվում է մինչ օրս: Աբդուլ-Ֆաթթահ աս-Սիսիի աշխարհիկ կառավարությունը կամ չի կարող, կամ այլևս չի ցանկանում պաշտպանել ղպտի քրիստոնյա փոքրամասնությանը (Եգիպտոսի բնակչության մոտ 10%-ը) մահմեդական բնակչության աճող ճնշումներից (ջարդեր, եկեղեցիների վրա հարձակումներ, սպանություններ) և իսլամիստական ուժերի սադրանքներից: Սինայում հունական ուղղափառ եկեղեցուն պատկանող Սբ. Կատարինե վանքը փակելու մասին Կահիրեի վերջին որոշումը՝ «*վանքի անվտանգությունն ապահովելու*» պատրվակով, համոզիչ չի հնչում՝ հաշվի առնելով, որ վանքը չփակելու խնդրանքով բազմիցս դիմել է նաև պաշտոնական Աթենքը՝ հավաստիացնելով, որ Եգիպտոսին չեն մեղադրի իսլամական ծայրահեղականների սրբավայրի վրա հարձակման դեպքում: Ըստ ամենայնի, աս-Սիսիի կառավարությունն արձագանքում է ստացվող ազդակներին, որոնք վկայում են «*քմահաճ*» քրիստոնյա փոքրամասնությունների և նրանց մշակութային-կրոնական ժառանգության հարմարավետության ու անվտանգության նկատմամբ իշխանությունների «*չափազանց հոգատարությունից*» երկրի մահմեդական մեծամասնության ծայրահեղ դժգոհության մասին:

4.4. Սաուդյան Արաբիա

Մերձավոր Արևելքում «*իսլամիստական ինտեռնացիոնալի*» ուժեղացմանը զուգահեռ, Սաուդյան Արաբիայում նույնպես ուժեղացել են քրիստոնյաների հետապնդումները: Պետությունն իր քաղաքացիներին օրենսդրական մակարդակով արգելում է քրիստոնեություն ընդունել: Այցելող քրիստոնյաներն ու արտագաղթողները (Էրիթրեացիներ, եթովպացիներ, ֆիլիպինցիներ և այլն) ենթարկվում են խոշտանգումների և արտաքսման, երբեմն մահապատժի, եթե կասկածվում են քրիստոնեության գաղափարների տարածման մեջ: Սաուդցիների թագավորական տան վերաբերմունքը քրիստոնյաների խնդրի նկատմամբ փոխելու Վատիկանի փորձերը արդյունք չեն տվել: Սաուդյան Արաբիայի թագավորական տունը, որը սալաֆիզմին

սահմանակից արմատական իսլամական հայացքներ ունի, «*իսլամական ինտերնացիոնալի*» հետ համահունչ շարունակում է քրիստոնյաներին որպես մարգինալ խմբերի հետապնդման քաղաքականությունը, որոնք իբր սպառնալիք են ներկայացնում երկրի անվտանգությանը:

4.5. Թուրքիա

Հակաքրիստոնեական ելույթներ առաջացնելու գործընթացն անդրադարձել է նաև Թուրքիայի վրա, որն իրեն ներկայացնում է որպես «*դավանական ազատականության և կրոնի ազատության խոր ավանդույթներ ունեցող երկիր*»: Մերձավոր Արևելքում տեղի ունեցող իրադարձությունների պատճառով հակաքրիստոնեական հասարակական-քաղաքական տրամադրությունների աճի ընդհանուր միտմանը գումարվել է իշխող վարչակարգի հարաբերությունների արմատականացումը էթնիկ փոքրամասնությունների նկատմամբ, որոնք իբր դիվերսիոն գործունեություն են ծավալում Թուրքիայի պետական հիմքերի դեմ: Ավանդաբար քրիստոնեություն դավանող հույներն ու հայերը, ինչպես նաև Արևելյան եկեղեցիներին, կաթոլիկությանը և բողոքականությանը պատկանող այլ փոքր էթնիկ խմբեր Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանի կառավարության՝ նացիոնալ-իսլամիզմի գաղափարների հակման սկզբից ևեթ հայտնվեցին պետական մարմինների և իշխանությունների կողմից արմատականացված հասարակության շերտերի ուժեղ ճնշման ներքո: 2000-ականների սկզբից ի վեր քրիստոնեական էթնիկ խմբերը պարբերաբար ենթարկվում են ծայրահեղ արմատական խմբավորումների հարձակումներին: Մշտապես արձանագրվում են քահանաների և ծխականների դեմ մահափորձեր, եկեղեցիների հրկիզումներ և գնդակոծություններ, վանդալիզմ քրիստոնեական սրբավայրերի և գերեզմանատների նկատմամբ:

Պետությունը համակարգված կերպով իրականացնում է հոգևորականների ձերբակալություններ, բռնագրավում հին տաճարներն ու եկեղեցական ունեցվածքը: Քրիստոնյաները հետապնդվում են ինչպես կրոնական, այնպես էլ էթնիկ պատկանելության պատճառով՝ վերածվելով մարգինալ հատվածի: Չնայած Թուրքիայից քրիստոնյա բնակչության արտահոսքի դինամիկայի մասին ֆիքսված տվյալներ չկան, վերջին տարիներին այդ գործընթացի ակտիվացումն ակնհայտ է. կրճատվում է ծխականների թիվը, փակվում են տաճարներն ու կիրակնօրյա դպրոցները:

4.6. Լեռնային Ղարաբաղ

Տարածաշրջանի զանգվածային ապաքրիստոնեացման ամենացայտուն օրինակներից մեկը Լեռնային Ղարաբաղն է: Ադրբեջանի ագրեսիվ քաղաքականությունը և սերմանվող հայատյացությունը հանգեցրին քրիստոնեական քաղաքակրթության վաղնջական բնաշխարհ համարվող երկրամասի վերջնական հայաթափմանը (2020–2023 թթ.), հետևաբար նաև՝ ապաքրիստոնեացմանը: Արցախցի 150.000 քրիստոնյաներ բռնի տեղահանվել են իրենց հայրենիքից, նրանց հնագույն տաճարներն ու սրբավայրերը ոչնչացվում կամ բռնագրավվում են կեղծ պատմական և գիտական հասկացությունների իրականացման շրջանակներում: Արցախի հայկական քրիստոնեական հարուստ հետքը մեթոդաբար ջնջվում է: Պաշտոնական Բաքուն նպատակասլացորեն նույն նպատակներին հասնելու քաղաքականություն է վարում նաև բուն Հայաստանի նկատմամբ՝ ձգտելով դրա բնակչության նվազմանը և հազարամյա քաղաքակրթության ոչնչացմանը, որն առաջինն էր, որ քրիստոնեական հավատքը դրեց նաև իր աշխարհիկ զարգացման հիմքում:

5. Եզրակացություններ

Ինչպես ցույց են տալիս տվյալները, ***վերջին երկու և ավելի տասնամյակների ընթացքում Կենտրոնական Ասիայից մինչև Եգիպտոս և Բալկաններից մինչև Հնդկական օվկիանոսի ափեր ձգվող հսկայական տարածաշրջանի ապաքրիստոնեացումը շարունակվում է անդադար դինամիկայով***: Նույնիսկ փոքր քրիստոնեական խմբերի նկատմամբ Իրանի պես համեմատաբար ազատական երկրում նրանց հետագա կենսագործունեությունն այժմ մեծ վտանգի տակ է՝ հաշվի առնելով Թեհրանի և Թել Ավիվի միջև սաստկացող առճակատումը: Սպասելի է, որ Իրանի և Իսրայելի միջև հնարավոր լայնածավալ պատերազմը կխթանի քրիստոնեական գաղթը և, առաջին հերթին, հայերի նոր շոշափելի արտահոսքը: Մյուս կողմից, տարածաշրջանի այնպիսի ավանդական աշխարհիկ երկրներ, ինչպիսին է Եգիպտոսը, իսլամացման աճող ճնշման ներքո ստիպված են հավասարակշռել հասարակական տրամադրությունները և հաճախ դիմել միջազգային հեղինակության տեսակետից ոչ ժողովրդական որոշումների: Իսրայելի վերջին իրադարձությունները վկայում են նաև, որ այս երկիրը, որը քրիստոնեական ավանդույթի բնօրրանն ու պահապանն է, ոչ բարեկամական տրամադրությունների նշաններ է ցուցաբերում և խաթարում «*Աբրահամյան ավանդույթի պաշտպանների*» համերաշխությունը: Քրիստոնյա հոգևորականների և հավատացյալների վրա հրեա ծայրահեղականների հաճախակի

հարձակումները փաստորեն չեն կանխվում պետության կողմից, ավելին՝ նա ինքն է մասնակցում Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի ունեցվածքը բռնագրավելու արշավին՝ հօգուտ կասկածելի համբավ ունեցող կեղծ իսրայելական ընկերությունների:

Այսպիսով, ուսումնասիրված նյութերի դիտարկումը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ Մերձավոր Արևելքի ապաքրիստոնեացումն ընթանում է համակարգված ձևով և անընդհատ դինամիկայով: Կասկած չի հարուցում, որ տարածաշրջանում քրիստոնյաների թվի նվազման գլխավոր պատճառներից մեկն ***Արևմուտքի անհարկի ակտիվ աշխարհաքաղաքական միջամտությունն է Մերձավոր Արևելքի վերադասավորմանը***: Սակայն նման արդյունքի նկատմամբ Արևմուտքի կանխակալության և շահագրգռվածության հարցը դեռևս բաց է մնում հետագա հետազոտությունների համար: